

²³ Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv (далі – ÖStA KA). – KA-KM 1917 10KgA10-7/7-803.

²⁴ Bundesarchiv – Militärarchiv. – MSg 201/55-26118, MSg 201/659, MSg 201/970.

²⁵ ÖStA KA. – KA-KM 1918 10KgA10-20/1-1069; KA-KM 1918 10KgA10-20/1-553, 855–856, 879–880, 897–998, 1048.

²⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – К., 2000. – С.222.

The article is dedicated to the problem of war imprisonment during World War I. It reveals the history of the camp of prisoners of war situated in the Dar-nysia village (now it is the part of Kyiv), that existed since the spring of 1915 and was inhabited by most of army prisoners of Central states.

П.Г.Усенко*

У ВОЄННО-РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИРІ: 100 ОСТАННІХ ДНІВ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ ВІЩЕ-АДМІРАЛА О.КОЛЧАКА (28 лютого – 7 червня 1917 р.)

Статтю присвячено подіям на Чорноморському театрі Першої світової війни після повалення самодержавства у Росії. Висвітлено роль командува-ча флоту О.Колчака в бойових операціях на Чорному морі, а також проце-си, які призвели до його відставки влітку 1917 р.

28 лютого (13 березня) 1917 р. керівництво Чорноморського флоту (кот-рий на своєму театрі Першої світової війни з осені 1914 р. вів бороть-бу проти німецько-турецької ескадри, від 1915 р. – ще й із болгарськими ВМС, та, крім того, посилюючи з пониззя Дунаю стратегічну Експедицію особливого призначення, понад два з половиною роки протидіяв австро-угорській річковій флотилії) вирішило не розголошувати конфіденційну депешу помічника начальника Морського генерального штабу (МГШ), капітана першого рангу графа О.Капніста, що «у Петрограді великий роз-рух, місто в руках заколотників, гарнізон перейшов на їхній бік». Браку-вало змістовніших вістей. Протягом доби додалася сенсація про виникнен-ня виконавчого Тимчасового комітету щойно розпущеної царем Державної думи¹.

2 (15) березня верховний головнокомандувач (головковерх) імператор Микола II, у літерному потязі приїхавши зі своєї ставки до Пскова, рап-том зіткнувся з гострим наполяганням керівників фронтів щодо передачі престолу юному цесаревичу Олексію. Екстраординарна справа згуртувала високі військові чини, причому здебільшого за твердим переконанням². Командуючий Чорноморським флотом віще-адмірал Олександр Васильович Колчак, 42-річний виходець із безмаєткових «малоросійських» дворян, чії фамільні корені сягали бузького козацтва, син одеситів за народженням, оперативно просигналізував начальникові штабу голововерха, генерал-ад'ютантові М.Алексєєву про свою абсолютну прихильність до такого кар-динального кроку³.

* Усенко Павло Георгійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Руйнація монархії відчутно вплинула на десятки тисяч військових чорноморців (їх чисельність коливалася, за різними даними, від 38 до 76 тис., а поточний перепис зафіксував понад 61 тис. – приблизно 43 тис. моряків із 19-тисячним сухопутним вояцтвом при комфлоту⁴). Якщо 2 (15) березня О.Колчак лише інформував підлеглих, що «в Петрограді відбулися збройні сутички з поліцією і заворушення за участю військ петроградського гарнізону»⁵, й одразу після феноменального перевороту, зманифестованого «для найскорішого досягнення перемоги»⁶, закликав «непорушно та безустанно виконувати свій обов'язок перед государем імператором і Батьківщиною»⁷ (дезорієнтувавшись через технічну перерву зв'язку, він поквапився під фантомний скіпетр Михайла Романова, якому старший брат зовсім несподівано відписав корону і котрий рішуче відхилив цей «подарунок»⁸), то невдовзі, 5 (18) березня, флотський командувач організував у Севастополі святковий парад із приводу повалення царату, після молебну виступив на мітингу, енергійно ратуючи зберігати бойову міць в умовах демократії⁹.

М.Родзянкові – голові Держдуми та її Тимчасового комітету – О.Колчак рапортував: «Від імені Чорноморського флоту й севастопольської залози прошу прийняти та передати Раді міністрів запевнення, що Чорноморський флот і фортеця цілком перебувають у розпорядженні нового, народного уряду й доклануть усіх зусиль для доведення війни до переможного кінця»¹⁰. Делегація, під його патронатом направлена до столиці Севастопольським об'єднаним комітетом у складі депутатів від офіцерів армії та флоту, солдатів, матросів і ратників морського ополчення з обраним його головою Л.Зараховичем – сином заможного сімферопольського комерсанта, легко порозумілася з новими властями.

8 (21) березня комендант Севастополя, контр-адмірал «почту його імператорської величності» М.Весьолкін відмовився від генерал-губернаторства, і О.Колчак звільнив із-за ґрат політичних в'язнів на підпорядкованих йому теренах. Наступного дня газета «Крымский вестник» опублікувала наказ №1 столичної Ради робітничих та солдатських депутатів від 1 (14) березня про унормовані метаморфози, за якими зневажливе визначення рядового «нижнім чином» замінювалося на терміни «солдат» або «матрос», титулування офіцерів («ваше превосходительство», «ваше благородіє» тощо) докорінно спрощувалося: слово ввічливості «господин» («пан») безпосередньо пов'язувалося з конкретним званням будь-кого від мічмана до адмірала. Скасовувалася також вимога віддання честі поза контактами, зумовленими службою.

Під тиском частин Ізмаїльського гарнізону було усунуто начальника переведеної сюди з Балтики для оборони гирл Дунаю Морської дивізії контр-адмірала С.Фабрицького, адже він пропонував ставці головноверха використати свою морську піхоту для придушення «крамоли» і намагався заборонити не тільки прапори, а й дрібнішу атрибутику червоного кольору.

19 березня (1 квітня) Чорноморський флот та севастопольська залага у присутності члена Держдуми І.Тулякова на міському Куликовому полі присягнули Тимчасовому урядові, де міністром – головою й внутрішніх справ став князь Г.Львов, закордонних справ – історик П.Мілюков, чия мрія про захоплення Росією проток Дарданелли і Босфор зі Стамбулом (Константинополем) була справжньою ідеєю-фікс, військовим та морським – глава Центрального військово-промислового комітету й член Державної ради, учасник процесу детронізації, але протестувальник (як і П.Мілюков)

проти відмови великого князя Михайла Олександровича від влади, прапорщик запасу О.Гучков (із помічником на правах керуючого Морським міністерством, контр-адміралом М.Кедровим).

Найвище командування зосередилося в М.Алексеева; штаб у нього перебрав генерал від інфантерії В.Клембовський, котрого незабаром заступив генерал-лейтенант А.Денікін. Начальником Головного морського штабу (ГМШ) після адмірала К.Стеценка було призначено капітана першого рангу В.Єгор'єва. Морський штаб верховного головнокомандувача (а також МГШ) адмірал О.Русін очолював до заміни його віце-адміралом А.Максимовим.

2 (15) квітня О.Гучков анулював закоснілі правила кар'єрного просування, аргументувавши це необхідністю знищити протекціонізм, штучні бар'єри, застарілі гальма «старшинства». Він намірявся вдатися до ефективних заходів, аби віджили кадрові засади поступилися правилу висування найбільш гідних претендентів.

У штаті збройних сил на Чорному морі найпомітнішим у ту пору було підвищення віце-адмірала С.Васильківського з капітанів у головні команди Севастопольського порту (він став начальником флотського тилу). Його попередник, віце-адмірал П.Новицький, потрапив до резерву чинів флоту. Навчальний загін, куди входило до 3 тис. чорноморців, замість контр-адмірала Ф.Вінтера очолив капітан другого рангу С.Євдокимов. Дунайська флотилія – спадкоємиця Експедиції особливого призначення – перейшла безпосередньо під керівництво недавнього начальника військово-морського управління при верховному головнокомандувачеві віце-адмірала Д.Ненюкова.

22 березня (4 квітня) у Севастополі під проводом прикомандированого до місцевої військово-авіаційної школи старшого унтер-офіцера К.Сафонова виникла Рада робітничих, солдатських та матроських депутатів. За тижень вона злилася із Севастопольським центральним військовим виконавчим комітетом, виділеним, за благословення О.Колчака й І.Тулякова, з первісного Об'єднаного комітету. Трансформовану інституцію – Севастопольську раду депутатів армії, флоту і робітників – з її Центральним виконавчим комітетом (ЦВК) теж очолив К.Сафонов¹¹.

31 березня (13 квітня) О.Колчак оголосив великодні вітання від М.Родзянка й міністра юстиції О.Керенського. Перший із них від імені Тимчасового комітету Держдуми турбувався про «повну згоду» між матросами та офіцерами, щоб «відбити зухвалого ворога й тим самим забезпечити завойовані російським народом засади нового життя вільної Росії», а «товариш Керенський» емоційно адресував «товаришам солдатам і офіцерам, робітникам і матросам» захоплення ними, їхніми чеснотами – «витримкою, солідарністю та високим зразком громадянського подвигу», прямо до них звернувшись: «Ви – варта держави на Чорному морі, сміливість та її сила – маєте бути непереможними й не зламані ніким і нічим. У ваших руках доля Росії, доля її свободи. Згуртуйтеся остаточно й підтримайте Тимчасовий уряд остаточно». Ці послання було прочитано командам кораблів, у ротах, сотнях, батареях, портовикам, заводчанам та місцевому населенню¹².

6 (19) квітня прокадетська газета «Речь» у Петрограді надрукувала надіслану «офіцерами і командою одного із суден Чорноморського флоту» телеграму, в якій симпатичні «партії народної свободи» радо підтримали П.Мілюкова. «Босфор та Дарданелли потрібні Росії задля її свободи, міжнародної справедливості й миру на Близькому Сході», – у такому па-

фосному стилі демонструвалося демагогічне підґрунтя накресленого курсу, трохи замаскувавши одкровення глави зовнішньополітичного відомства: «Зміна уряду не змінила наших устремлінь. Ми більш, аніж колись, бажаємо володіти Константинополем, який потрібен для нашої економічної свободи»¹³.

Якщо на Петроградській січнево-лютневій союзницькій конференції тимчасовий начальник штабу ставки, генерал від кавалерії В.Гурко пояснював делегатам Англії, Франції та Італії, що «Росія не бачить особливого інтересу в операції прямо проти Константинополя, оскільки це місто впаде саме собою того дня, коли буде завдано вирішального удару головним її ворогам», то П.Мілюков реанімував надії на швидке вторгнення до Стамбула локальними силами, автономно від глобальних пріоритетів Антанти¹⁴. Суспільній свідомості прищеплювалася думка, що Росії личить зазіхати наймасштабніше. «Її часткою і винагородою повинна стати вся Мала Азія! Мілюков не знайде у собі наснаги на таке «зухвальство». І це має бути сказане вчасно [...] устами іншого міністра, та має бути сказане», – пристрасно доводила столична «Маленькая газета»¹⁵.

Ксенофобія затятих квазіентузіастів спровокувала біду на наймогутнішому у Севастополі лінійному кораблі «Императрица Екатерина Великая»: матроси знічев'я роздмухали безглузді претензії щодо вигнання з борту офіцерів із німецькими прізвищами, почали шельмувати їх як шпигунів. У цій атмосфері, нервово зреагувавши на свавільне запламування підозрою в умисній диверсії (начебто з метою «відволікти команду від революційних подій»), застрелився молодий мічман Фок – людина російського походження з В'ятської губернії. Після зустрічі з О.Колчаком екіпаж припинив цькування невинних, а самогубця було поховано з почесностями¹⁶.

Попри все, як акцентував командуючий, «заняття, підготовку й оперативну працю нічим не було порушено, і звичайний режим не уривався ні на годину». Ескадра у складі згаданого лінкора, міноносців та крейсерів при літаках, попрямувавши до Босфору, 14 (27) березня успішно провела блокування цієї стратегічної протоки¹⁷.

Типові рядки листівки «Якого нам треба миру?», 12 (25) квітня 1917 р. випущеної органом, нареченим гостроязкими громадянами «канцелярією Колчака», – ЦВК: «Останніми днями у Севастополі гаряче обговорюється питання про те, за яких умов ми можемо укласти мир і, головне, чи потрібні нам Босфор та Дарданелли [...] Згадаємо, як почалася війна. Хіба ми бажали анексії й контрибуції? Ні [...] Німці без війни підкорювали нас. Вони, не соромлячись, писали, що росіяни і слов'яни – це гній на німецьку ниву... А на Босфорі й Дарданеллах німці поставили своїх офіцерів, генерала Сандерса, свої гармати, свій флот: «Гебен» та «Бреслау». Без шуму й крику німці забрали вихід із російського Чорного моря і накинули зашморг на шию Росії... Війна почалася з того, що: 1) німці хотіли нас уярмити поступово захопленням земель, торговельною угодою, впливом на все наше життя, вносячи всюди деспотизм та рабство; 2) німці змушували нас витрачати одну третину всіх народних грошей на військові потреби; 3) німці, захопивши Босфор, одягли нам зашморг на шию... А потім, яка ж наша мета війни?.. Прийде час, уся Росія погляне на свій Чорноморський флот і Чорноморську дивізію та запитає: чи є ще порох у порохівницях?»¹⁸.

Представницький одеський з'їзд посланців навколишніх рад та солдатських і матроських комітетів, до якого 15 (28) травня долучилися

О.Колчак й О.Керенський, створив Центральний виконавчий комітет солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської округи (Румчород), умотивувавши «революційну війну» насущною потребою¹⁹. Тоді ж відбулися перші збори Одеської української військової ради на чолі з членом Центральної Ради, лікарем І.Луценком, котрий тієї ж весни ввійшов у Києві до Українського генерального військового комітету. На їх порядку денному було утворення Одеського українського військового коша²⁰.

Паралельно буяло національне відродження севастопольців, на велелюдних зборах яких постала Рада Української чорноморської громади, обравши своїм головою вчителя гімназії В.Лашенка, його заступниками – педагога М.Коломійця й матроса М.Пащенка, секретарем – курсанта авіашколи М.Михайлика, а до свого проводу наблизила також таких особистостей, як командир стрімко українізованого флотського напівекіпажу В.Савченко-Більський – майбутній генерал-хорунжий адміралтейства УНР, юрист-підполковник В.Богомолець (згодом – головний військово-морський прокурор Української Держави), підполковник корпусу корабельних інженерів М.Неклієвич, підприємець В.Вітинський, старший унтер-офіцер Ф.Сліпченко, котрий на шпальтах газети «Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов» влітку 1917 р. вмістив програмну статтю «Хто такі українці та які їхні вимоги?»²¹. До цієї понад 4-тисячної організації, переважно матроської, записалася й С.Колчак – дружина командувача, уродженка Подільської губернії²².

Принагідно слід зауважити, що в історіографії з порушеної тематики створено міф: під егідою академічного Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича автори спеціалізованої монографії із серії «наукових видань» без жодного доказу стверджують, що В.Савченко-Більський «1917 р. організував та очолив Раду Української чорноморської громади» (див.: *Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірали. – Л.; Х., 2007. – С.173*). Тобто вкотре повторено помилку, що її вони припустилися як мінімум десять років тому: «Після утворення Української Центральної Ради організував і очолив Раду Української чорноморської громади» (див.: *Литвин М., Науменко К. Савченко-Більський Володимир Олександрович // Довідник з історії України. – К., 1999. – Т.3. – С.111; пор.: Довідник з історії України. – К., 2001/2002. – С.708*). Хоча достатньо було просто зіставити викладене з прижиттєвою біографією героя: «Він був членом Ради Української чорноморської громади у Севастополі у 1917 р., заступником голови ради по справах культурно-освітніх» (*Шрамченко С.О. Рідкий ювілей // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч.9. – С.7*).

Своєрідний і також незалежний від історичних фактів сюжет – у книзі О.Олійника, випущеній на державне замовлення за Національною програмою соціально-значущих видань: «У червні 1917 р. у Севастополі була створена Українська рада, її очолив підпоручик Величко (на жаль, ім'я та по батькові не збереглися)» (*Олійників О.С. Сторінки історії українського військово-морського флоту. – Одеса, 2004. – С.101*). Тим часом звали Величка – Костянтин (Кость) Павлович, що було добре відоме 1917 р., коли він став членом Центральної Ради й від Української партії соціалістів-революціонерів балотувався до Всеросійських установчих зборів по Чорноморському округу.

7 (20) квітня 1917 р. у Севастополі відбулася перша українська демонстрація. За оповіддю М.Михайлика, О.Колчак нібито компліментарно виступив перед маніфестантами: «Ось мені припадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування, наочно його засвідчити. Чорноморський флот, керувати яким я маю собі за честь, на 90% складається з синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують на світі»²³. Ці фрази неодноразово цитувались як некритично, так і зі скепсисом²⁴. Наприклад, сучасний дослідник українського руху 1917 р. Г.Савченко, навівши їх не за часописним першодруком «Літопису Червоної Калини» (червень – серпень 1932 р.), а за книжкою, де, на подив, не згадано ані мемуариста, ані архівний оригінал споминів, мимохідь прокоментував: «На наш погляд, ці патетичні слова адмірала Колчака дещо ідеалізують його ставлення до українців. Не виключено, що вони суттєво різняться із можливим першоджерелом»²⁵.

Без сумнівів у науці ніяк не обійтися. Адже важко довести достеменність репрезентованого й набагато досконалішим інструментарієм, ніж пам'ять і перо. М.Михайлик добре володів секретарськими навичками, тож логічно, що за свою оповідь поручився: «Такою майже дослівно була промова команданта, вкрита гучними «Слава»!»²⁶.

Навесні 1917 р., відвідавши Петроград та Псков і відхиливши запрошення командувати практично бездоглядним флотом на Балтиці, О.Колчак проникливо обмізкував прояви кризи. У глобальному аспекті він рельєфно змалював її серцевинну суть: «Ми живемо в епоху найбільшої війни, в епоху розв'язання міжнародних та національних питань збройною силою [...] Поточна війна є нині для всього світу справою значно важливішою, ніж наша велика революція»²⁷. І слушно резюмував: «Внутрішня політика зростає як сніговий клубок і помітно поглинає війну», «Гасла «війни до перемоги», навіть «протоки та Константинополь», чутні, дійсно, у нас, але жах у тому, що це нещиро. Усі говорять про війну, а думають і прагнуть усе кинути, замкнутися на собі й зайнятися використанням ситуації задля власних цілей та вигод – ото настроїв мас. Гасло і правило дня: скоротіть строк служби, відпустіть додому у відпустку, 8 годин праці, з котрих 4 – на політичні розмови, вибори тощо»²⁸. Командувач вбачав перемогу Росії «найголовнішою й найважливішою справою, яка здійснюється понад усім – і способом правління, і політичними міркуваннями»²⁹.

25 квітня (8 травня) він тріумфально виступав на зборах делегатів армії, флоту та робітництва у севастопольському цирку Труцці та в морському офіцерському зібранні, ретельно аналізуючи кризові реалії й запально закликаючи соратників примножувати зусилля для наближення спільної перемоги. Ажіотаж серед слухачів яскраво відбив навіть офіційний протокол: «О 2-й годині дня прибуває командуючий Чорноморським флотом, віце-адмірал Колчак. Делегатські збори вітають адмірала Колчака нескінченними оплесками. Колчак звернувся до делегатських зборів із промовою, в якій виклав стан справ на фронті. По закінченні промови збори знову вітають його. За Колчаком виступає товариш Баткін, громом довго не стихаючих оплесків збори покривають закінчення його промови. За товаришем Баткіним виступає лейтенант Ромушкевич. За Ромушкевичем виступає голова [зборів] Конторович. Збори аплодують йому. А після Конторовича виступив Біяльницький [Бялиницький]-Бируля. Збори вітають його. За ним виступає командуючий Чорноморським флотом, віце-

адмірал Колчак; по закінченні його промови збори аплодують йому, і Колчак залишає збори; вийшовши на арену цирку, присутні беруть його на руки й несуть»³⁰.

Доповідь віце-адмірала «Становище нашої збройної сили та стосунки із союзниками», того дня продубльовану, підхопила преса. Для задоволення попиту читачів знадобилось опублікувати текст величезним накладом, «мільйонами примірників», як свідчив капітан першого рангу М.Смирнов, котрий саме очолив штаб флоту³¹.

Урядове завдання «позбавити південний берег Криму від контрреволюційних спроб і контрреволюційної пропаганди» командувач поклав на начальника штабу Окремої Чорноморської дивізії й товариша голови ЦВК, підполковника Генерального штабу О.Верховського (котрий улітку 1917 р. стане командувачем Московського військового округу, який частково охоплюватиме і терени Слобідської України, військовим міністром, членом республіканської Директорії Росії). Щоб обшукати фамільні резиденції Романових та дачі близьких їм людей в Ялті й навколо неї в ніч на 26 квітня (9 травня) півторатисячний загін на суднах та автомобілях узяв під варту «старорежимні» об'єкти. У паперах перлюстрованого листування екс-головковерха, великого князя Миколи Миколайовича та його пасерба, капітана другого рангу князя С.Романовського герцога Лейхтенберзького контролери знайшли й передали до флотського штабу намічену останнім і капітаном першого рангу О.Немітцем (у другій половині 1917 р. командувачем чорноморців) схему здобуття Босфору та Дарданелл шляхом атаки з плацдарму на азійському березі³².

8 (21) травня з острова Березань після скорботних церемоній в Очакові й Одесі севастопольці з почестями перенесли до Покровського собору прах революціонера-ідеаліста 1905 р. П.Шмідта і його сподвижників – старшого баталера С.Частника, комендора М.Антоненка та машиніста О.Гладкова, страчених 1906 р. (їх останки 1923 р. перепоховано на цвинтарі Комунарів). До похоронної процесії 1917 р., учасником котрої став син П.Шмідта – поручик Є.Шмідт-Очаковський, приєднався й О.Колчак, повернувшись із бойової експедиції.

Лютнева революція 1917 р. збурила хвилю перейменування кораблів. Утвердилися їх нові назви: «Воля» (колишній «Імператор Александр III»), «Свободная Россия» («Императрица Екатерина Великая»), «Республиканец» («Император Александр I»), «Авиатор» («Император Николай I»), «Алексей» («Великий князь Алексей»), «Георгий» («Цесаревич Георгий»), «Ксения» («Великая княгиня Ксения») та т.д. Крейсер «Кагул» ремонтувався вже як «Очаков», а команда панцерника «Пантелеймон» принципово зреклася не тільки цієї вторинної назви, а й рідного, хоч і кон'юнктурно урізаного 31 березня (13 квітня) найменування «Потёмкин-Таврический» (до 1905 р. – «Князь Потёмкин-Таврический»), домігшись для корабля назви «Борец за свободу». Ім'я П.Шмідта було присвоєне офіцерському клубу³³.

Із кораблів прибрали символи самодержавства – двоголових орлів як кормові прикраси, обличчя царських осіб. Ситуації на морі такі перипетії торкалися поволі. «Майже щоденно російські ескадрені міноносці та підводні човни з'являлись уздовж Анатолійського узбережжя і топили кожне судно, що потрапляло їм до рук. Перед Босфором постійно з'являлися нові міни», – констатував командир турецького лінкора «Torgud Reis», згодом німецький історик Г.Лорей³⁴.

У ніч з 12 (25) на 13 (26) травня 1917 р. два вибухи пролунали біля входу в Босфор: на севастопольських моторках, встановлюючи мінне загродження, підірвалися чорноморці. 15 із них загинули, 28 – зазнали поранень. Тіла загиблих знайшли турецькі солдати, котрі «прогавили» не лише цю невдачу акцію (коли севастопольці встановили 66 зарядів), а й подібну, таємно виконану в ніч на 12 (25) травня, коли 120 мін удалося доправити до протоки. Не будучи викритим, там довгий час дрейфував із поламаним двигуном чорноморський баркас, поки його команда на веслах не втекла подалі від місця трагедії, діставшись ескадреного міноносця (есмінця) «Пронзительный». Герой цієї подвійної секретної операції мічман П.Старченко удостоївся ордена Св. Георгія 4-го класу.

Наступні мінні акції відбулися 4–6 (17–18) червня. Спочатку катери, буксирувані есмінцями «Пронзительный» та «Счастливый», установили 40 зарядів перед Гераклійським вугільним районом, а потім – стільки ж на Босфорі. О.Колчак неабияк інтенсифікував діяльність у цьому напрямі – до 1040 морських мін, встановлених в акваторії протоки від осені 1914 р. до червня 1916 р., за рік додалося втричі більше³⁵.

Активно розгорнулася на флоті розвідувальна аерофотозйомка. 24 лютого (9 березня) 1917 р. волонтер С.Скоробогатов, будучи пораненим, спромігся посадити свій літак, не ушкодивши фотокамери, і отримав за це Георгіївський хрест 4-го ступеня та погони мічмана. Смертельно пораненим приземлився після спостереження за акваторією моря штабс-капітан Кавказького кінногірського артилерійського дивізіону І.Скирмунт, чию жертвовність посмертно було відзначено Георгіївською зброєю. Поряд із такими асами кваліфікованим авіаспостерігачем за півроку став штабс-капітан 534-го пішого Новокиївського полку А.Чернавін. Він настільки природно оволодів своєю справою, що вже влітку удостоївся Георгіївської зброї.

Чорноморська повітряна дивізія, сформована на початку 1917 р. під командуванням капітана першого рангу М.Федоровича, мала у своєму складі дві бригади й корабельний дивізіон. Першою бригадою, створеною з авіачастин північно-західного району та загону дирижаблів, командував старший лейтенант І.Стаховський, який ще 1914 р. завідував зародками чорноморської авіації, за його ініціативи виокремленої зі служби зв'язку флоту, і, врешті, став капітаном другого рангу. Її частини базувалися на станційно-постовій мережі, де центральними були аеродроми Кругла Бухта, Одеса та Бухта Нахимова. Друга бригада орієнтувалася на схід морської акваторії з перспективою домінувати й на її південному узбережжі.

Літаки досягали Стамбула, не уникаючи повітряних дуелей. Так, машина, пілотована прапорщиком Й.Кулевичем із спостерігачем поручиком Остроградським на борту, незважаючи на три десятки кульових пробіів у корпусі, витримала підряд шість боїв. Й.Кулевич був нагороджений орденом Св.Георгія 4-го ступеня³⁶.

Рідкісна пригода сталася 13–14 (26–27) березня 1917 р. Після бомбардування водокачки Деркоса, яка подавала воду у Стамбул, літак лейтенанта М.Сергєєва й унтер-офіцера Тура було збито (О.Колчак навіть устиг занотувати: «Загинув у нас один апарат із двома льотчиками»³⁷). Проте приводившись із пробитим паливним баком у південно-західного узбережжя Чорного моря екіпаж зміг, погрожуючи своїм кулеметом, реквізувати невелике османське судно. 19 березня (1 квітня) авіатори під вітрилом доправили пошкоджений літак до Джарилгача, звідки ескадре-

ний міноносець «Громкий» провів їх у Севастополь. М.Сергєєв за цей подвиг одержав Георгіївську зброю. 5 (18) травня його літак буде підбито над Констанцею, а сам пілот потрапить у полон. У 1920-х рр. він командуватиме чорноморсько-азовською авіацією, а потім стане заступником начальника військово-повітряних сил Червоної армії³⁸.

5 (18) травня 1917 р. аварія спіткала і поручика Б.Нагорного, котрий бомбардував станцію дирижаблів у Констанці. Вимушено сівши на німецький аеродром, він кілька годин не дозволяв себе полонити, поки не підійшов есмінець «Лейтенант Шестаков» – корабель старшого лейтенанта В.Воциніна відкрив вогонь, подолав мінне загородження та евакуював співвітчизника. За мужність кавалер ордена Св.Володимира з мечами й бантом Б.Нагорний був представлений до Георгіївської зброї.

Коли наприкінці літа командувати повітряною дивізією став капітан першого рангу М.Чернилівський-Сокіл, вона складалась із підрозділу корабельної авіації та дев'яти авіазагонів на шести станціях (у бухті Нахимова, Круглій бухті, Євпаторії, Ак-Мечеті, Одесі, Батумі) й восьми постах. У складі формування налічувалося 152 літаки, а його штаб розташовувався у севастопольській Кілен-бухті.

Бортова авіація могла дислокуватися на кораблях «Республіканець», «Авиатор», «Алмаз», «Очаков», «Память Меркурия» і п'яти румунських транспортах (1916 р. до дивізіону гідрокрейсерів потрапив 106-метровий пароплав «Romania», у першій половині 1917 р. – ще чотири румунські літаконосці). Не всі авіаматки підключалися до бою, проте у цілому за їхнього сприяння чорноморці до літа ліквідували 223 ворожі судна й 17 – полонили, з моря та повітря обстрілювали й бомбардували Сіноп і Самсун³⁹.

На боці Антанти 24 березня (6 квітня) 1917 р. у війну вступили Сполучені Штати Америки. Безпосереднім приводом до цього стало розгортання Німеччиною необмеженої підводної війни, хоча раніше президент В.Вільсон конструював доктрину миру й без перемоги над нею. П.Мілюков підкреслив, що збіг у часі американського підключення з російською революцією вбачається символом боротьби «за втілення всіх великих цілей»⁴⁰.

Чітких обрисів набула перспектива босфорської операції; однак ставлення до неї Тимчасовий уряд змінив через економічні труднощі та деморалізацію армії. О.Гучков (хоча Чорноморський флот визначався ним як «гордість і надія Росії») згорнув переобладнання суден під десантну операцію. Спорадичні епізоди боротьби на морі віддзеркалила хроніка ставки: «12-го квітня [...] Нашим крейсером зруйновано портову споруду в Керасунді й спільно з одним із міноносців знищено три турецькі шхуни. У районі Босфору нашим підводним човном потоплено дві шхуни»; «14-го квітня [...] Наш міноносець артилерійським вогнем зруйнував кілька жандармських постів у районі Бафра – Самсун, спалив у цьому ж районі інтендантські склади, знищив більше 10 фелюг та захопив одну велику шхуну з вантажем зерна»; «19-го квітня [...] Наш підводний човен у районі Босфору потопив великий вітрильник у 1000 тонн і пароплав буксирного типу. Команди вітрильника й пароплава втекли на берег. Під час розстрілу пароплава човен своєю чергою потрапив під вогонь тридюймової батареї з берега, котру човен трьома вдалими влученнями змусив замовкнути» (цією субмариною була «Нерпа», а бій, який описується, відбувся поблизу селища Арче-Шари, що на східному боці однойменної річки – П.У.); «29-го квітня [...] Нашим загonom гідроаеропланів скинуто на Махмудію (на Дунаї) 120

бомб; помічено великі руйнування. Попри сильний шрапнельний вогонь противника, усі апарати та льотчики неушкоджені»; «16-го травня [...] Нашими суднами під час обходу Анатолійського узбережжя висадженою партією знищено біля Чиви (на схід від Самсуна) відмінно обладнаний телефонами й телеграфом жандармський пост. Там спалено інтендантський склад із зерном і 2 великі вітрильники витягнуті на берег; інші ж два спущено на воду та приведено на буксирі до Трапезунда».

Далі петроградський місячник «Морской сборник» зазначав, що флотська праця «стала, можливо, навіть продуктивнішою, ніж раніше». Наведений у ньому перелік фактів уточнювався в ретельному огляді: «Під час обходу Анатолійського узбережжя нашими суднами 16 травня [...] в Уньє зруйновано казарми, млин і пристань. В Орду знищено спостережний пункт, управління командира порту, штаб тилу армії й телеграф, казарми та різноманітні склади. Усього судна, які обходили узбережжя, знищили 147 завантажених різними припасами вітрильників»⁴¹.

Активізувалися також бойові дії на Дунаї. На катерах лейтенанта О.Цитовича загін із командиром 2-го морського полку Балтійської морської дивізії полковником військово-морського судового відомства М.Жебраком розтрощив німецьку батарею і водну станцію під Тульчею.

Прапорщик Герма, який взимку 1917 р. вміло відбив напад біля прирічного села Редері (Режеле)-Кароль, у травні отримав орден Св.Георгія 4-го класу. А В.Чехурський, на початку року ставши мічманом, заслужив Георгіївський хрест 4-го ступеня за проведення успішних розвідок⁴².

Рейди до південно-західних чорноморських берегів здійснювали підводники. За 19 перших одиночних походів 1917 р., завершених до червня, вони потопили понад півсотні турецьких шхун і 8 пароплавів⁴³. Однак були й втрати. 4 (17) квітня на субмарині «Кашалот» під час ризикованої висадки групи десантників загинув георгіївський кавалер лейтенант П.Яришкін, «за мужність, доблесть та розпорядливість» удостоєний ордену Св.Станіслава 2-го ступеня з мечами⁴⁴.

28 квітня (11 травня) зник підводний човен «Морж» (командир – старший лейтенант А.Гадон). Ідучи із Севастополя на позицію під Босфор, він потопив щонайменше чотири шхуни (без відірваної корми був виявлений британськими аквалангістами у 2000 р. на 90-метровій глибині; тоді народилася версія про його фатальне зіткнення з міною)⁴⁵.

На початку 1917 р. 129 пароплавів транспортної флотилії, сформованої для Чорноморського флоту віце-адміралом О.Хоменком, було розподілено на десять загонів, котрі базувалися в Одесі (тут розміщувався й штаб флотилії), Севастополі, Маріуполі, Новоросійську та Батумі. Протягом лютого з цієї армади через шторми та обледеніння у північно-західній частині моря ви-йшов із ладу ледь не кожен сьомий основний плавзасіб (18 пароплавів), але регулярні рейси з Дніпра й Одеси на Дунай сприяли доставці тисяч тонн вантажів, яких чекали російські війська, що готувалися до наступу, планованого новим голововерхом генералом від кавалерії О.Брусиловим⁴⁶.

Удосконалювались ескадрені міноносці. Навесні 1917 р. зі стапелів миколаївських заводів товариств Російського суднобудівного і «Наваль» зійшли есмінець «Фидониси», за ним улітку – «Керчь», восени додалися «Гаджибей» та «Калиакрия». Швидкість цієї четвірки була рекордною для регіону й перевищувала 31 вузол. Недарма Тимчасовий комітет Державної думи звернувся «до офіцерів, матросів і робітників у місті Миколаїв» із

полум'яною відозвою «дружними товариськими зусиллями створити грізний оплот проти ворога, захистити здобуту народом свободу». З «особливою вагою тієї праці на Чорному морі й у Севастополі та Миколаєві, де споруджуються нові судна», зазорили сподівання «зламати ворогів на Південному фронті»⁴⁷. Хто тоді міг уявити, що наступного року «Керчь», реалізуючи вказівку В.Ульянова (Леніна), розстріляє в Новоросійську «Фидониси» та дредноут «Свободная Россия», примусить до самознищення низку кораблів, у тому числі «Гаджибей», «Калиакрия», «Пронзительный», «Капитан-лейтенант Баранов», «Лейтенант Шестаков», «Сметливый», «Стремительный», «Лётчик» і буде потоплений власним екіпажем?!

Із кінця 1916 р. О.Колчак поповнив арсенал флоту 444 хімічними дванадцятидюймовими (305-міліметровими), 3000 шестидюймовими (152-мм) та 4000 120-міліметровими снарядами, нагромадив запаси шрапнелі важкого й середнього калібру, до того небачені на Чорному морі. Російський знавець артилерії О.Ширококорд висловив здогад, що вони «призначалися для ведення вогню по берегу», і висунув гіпотезу: «Російські кораблі мали буквально закидати укріплення Босфору хімічними снарядами. Замовклі батареї захоплювалися б десантом. А при наближенні польових частин турків кораблям належало відкрити вогонь шрапнеллю»⁴⁸. Оригінально він пояснив і вірогідність перевезення севастопольської берегової артилерії: на Дарданеллах чорноморські гармати відкрили б вогонь по англійцях та французах, якби ті «поткнулися до проток»⁴⁹. У пов'язанні з плановим кидком на Босфор досить логічно сприймається демонтаж кримських цитаделей, але так чи інакше сміливі припущення не завадить підкріпити документально.

Щоб оволодіти зокрема Сінопом і «спрямувати всі сили на підготовку великої босфорської операції», у Миколаєві йшла добудова велетенського лінійного корабля «Воля», самохідних барж-ельпидифорів, маневрених субмарин «Утка», «Гагара», «Буревестник» і «Орлан». Командир О.Свечин (генерал-майор Генштабу, майбутній голова радянської Військово-історичної комісії узагальнення досвіду війни 1914–1918 рр.) та О.Верховський готували Окрему Чорноморську дивізію. Долати перепони до Середземного моря випадало їй 15-тисячному поповненню, насамперед із добірних рот гвардійських Преображенського, Семенівського й Ізмайловського полків. О.Колчак проектував також долучити до них Царгородський, Нахимовський, Корниловський та Істомінський полки. «Перший полк – наша ідея, а славетні імена нададуть дивізії колишні севастопольські традиції, – зазначав він, моделюючи вторгнення до проток і Стамбула. – Морські знаменні прапори будуть вашими прапорами. Ми створимо справжню морську піхоту, вправну й навчену десантній справі»⁵⁰.

За планами морського штабу верховного головнокомандувача та штабу Чорноморського флоту, основні плюси вторгнення на Босфор полягали у застосуванні прийомів і навичок, набутих 1916 р. насамперед у наступі на Трабзон (Трапезунд), з урахуванням досвіду невдалих спроб штурму Дарданелл англійцями й французами (1915–1916 рр.). Спершу, після нічного тралення підходів до протоки, на світанку, коли б сонце сліпило турецьких артилеристів, почався б корабельний артобстріл разом з атакою обох босфорських берегів двома дивізіями, а після з'ясування ситуації – десантування третьої з важким корпусним озброєнням. На цій стадії флот міг би потрапити до протоки, а транспортна флотилія повернулася б за підкріпленням – двома дивізіями другого ешелону. На четверту добу всі ра-

зом мали ввійти до Стамбула і розташуватися на позиціях, щоб ізолювати Туреччину від Балкан⁵¹.

У захваті від планів О.Колчака представники флоту, севастопольського гарнізону, артилеристів та робітників обнародували резолюцію, екзальтовано узагальнивши, що «Росії потрібен вихід у море», а судовий комітет флагманського корабля «Георгій Победоносець» у відповідь на звернення О.Гучкова як «першого військового міністра-громадянина» миттєво підхопив вираз «Вітчизна в небезпеці!». Севастопольці закликали Петроград «вжити негайно всіх заходів для організації порядку, піднесення дисципліни і приборкання типів, подібних до Леніна, котрі агітують проти Тимчасового уряду й вимагають сепаратного миру»⁵².

Місто Севастополь із 11-тисячною залогою та Чорноморський флот 28 квітня (11 травня) 1917 р. для стимулювання російської армії на «війну до переможного кінця» виділили майже дві сотні ораторів: моряків, портових працівників і солдатів із головою президії тієї делегації – заангажованим авантюристом Ф.Баткіним, одягнутим в однострій матроса 2-ї статті висуванцем місцевої молодіжної спілки. Останній прославився як талановитий оратор та за заслуги в піднесенні духу військ був нагороджений Георгіївським хрестом 4-го ступеня. Він і його колеги, «словом та ділом» утілюючи девіз «Флот у бій – армія в наступ!», кружляли далекими маршрутами з мандатами інспекторів Балтики й фронтів. У Севастополі функції комісара «чорноморської делегації» з вербування добровольців взяв на себе георгіївський кавалер лейтенант К.Любі.

4 (17) травня збори делегатів флоту, гарнізону і робітників 340 голосами проти 20 (45 утрималось) «категоричною ухвалою» зажадали «недопущення приїзду Леніна до Севастопольського фортечного району та узбережжя Чорного моря». Директиви у цьому дусі циркулювали від Одеси до Кавказу й окупованої частини Анатолії.

І все-таки політична ситуація завадила штурму босфорських берегів. Симптоматично, що на тому ж засіданні 4 (17) травня розглядалася скарга командира есмінця «Жаркий» лейтенанта Г.Веселага, що екіпаж не бажає виходити у море під його командуванням. Для того, щоб розібратися у скандальній ситуації, судно терміново навідав «летючий загін» ЦВК, а О.Колчак спорядив інспекцію під головуванням начальника бригади лінійних кораблів контр-адмірала В.Лукіна, за участю секретаря полковника Палізена і ще двох офіцерів – Євдокимова та Ніколя, а також чотирьох виборних матросів – по одному від дредноута «Свободная Россия», повітряної дивізії, підводної й лінкорної бригад⁵³.

Одіозного пияка і самодура Вєсьолкіна у севастопольській фортеці терміново заступив начальник штабу генерал-майор Ф.Рерберг. Уже з травня комендантом став командир лінійного корабля «Евстафий», капітан першого рангу М.Остроградський (Остроградський-Апостол) – «свідомий українець», начальник 2-ї лінкорної бригади восени 1917 р., майбутній контр-адмірал, уповноважений керувати флотом України навесні 1918 р., товариш міністра морських справ за Директорії УНР⁵⁴.

«У пошуках, де знайти порятунк, де знайти елемент, на котрий можна поклатися, звернулися до українізації, спочатку боязкої, потім ширше та ширше, й незабаром низка кораблів оголосила себе українцями, і маса матросів та офіцерів стала ходити з «жовто-блакитними» стрічками на грудях. З'явилися українські прапори, «спілки», і видавалося, що українізація піднімає дух, згуртовуючи, як земляцтво»⁵⁵, – згадував ко-

мандир полку Окремої Чорноморської дивізії капітан першого рангу Кришевський. Невипадково Українській чорноморській громаді передала своє старе приміщення на Нахимовському бульварі Севастопольська рада депутатів армії, флоту та робітників.

О.Колчак протегував влаштованій громадою 21 травня (3 червня) демонстрації з масовим збиранням коштів до Українського національного фонду і на Позику свободи, зобов'язавши офіцерів «допомогти організації процесії» директивною повісткою⁵⁶. «Було то справді величаво-гарне, чаруюче, національно-українське відзначення Зелених свят – символічне видовище, яке, на жаль, у Севастополі вже більше не повторилося», – підсумував один з учасників демонстрації, додавши, що дружина віце-адмірала тоді була на ній у старовинному вбранні полтавської козачки⁵⁷.

Тим часом О.Свечин у розпачі попросився на передову, адже ввірена йому дивізія, заражена дезертирством нерафінованих кадрів, протягом весни «розтанула», зменшившись до чверті колишнього складу. Новий начальник її, генерал-майор Й.Пожарський (у минулому – командир Георгіївського батальйону, майбутній гетьманець, учасник білого руху, 1919 р. – начальник залоги Харкова, зрештою, емігрант, евакуйований 1920 р. із Севастополя) зробив подання про розформування з'єднання⁵⁸.

15–16 (28–29 травня) 1917 р. Одесу й 17–18 (30–31) того ж місяця Севастополь, підкреслюючи повагу до комфлоту, відвідав новий військовий та морський міністр О.Керенський, який дозволив офіцерам карати порушників субординації під час бойових акцій і передовірів виключно вищим чинам призначення командирів, їх переміщення й відставки⁵⁹.

Проте ініціативність чорноморців уже занепадала. Чутку, що О.Колчак нібито «великий землевласник», підкинули приїжджі з півночі агітатори⁶⁰. «Внаслідок незначної кількості бажаючих і посиленої контрпропаганди сформувати ударні батальйони не видається можливим. Піднесення минуло, агітація кращої частини офіцерів, і солдат, і Центрального комітету залишилася марною, надії на успіх надалі немає», – 31 травня (13 червня) телеграфував до ставки М.Смирнов⁶¹.

«Я бажав вести свій флот шляхом слави й честі, я бажав дати Батьківщині збройну силу, як я її усвідомлюю, для розв'язання тих завдань, котрі так чи інакше, рано чи пізно розв'язуватимуться, проте безталанний та дурний уряд і знавіснілий дикий (та позбавлений подоби), нездатний вийти з психології рабів народ цього не захотіли»⁶², – пізніше зазначав у приватному документі О.Колчак.

Він домагався від Г.Львова персональної ротації собі, тим більше, що раніше застеріг, що відмовиться від посади за таких особливих обставин: «1) відмова якогось корабля вийти в море або виконати бойовий наказ; 2) зміщення з посади без згоди командуючого флотом когось із начальників окремих частин на вимогу згори чи низу; 3) арешт підлеглими свого начальника»⁶³. Двічі він даремно звертався з цього приводу, однак улітку події набули несподіваного оберту: 5 (18) червня на флоті здійнявся бешкет, наступної доби мітингова стихія позбавила командувача влади, зажадавши його арешту, подібно, як напередодні затримала помічника командира флотського екіпажу полковника по адміралтейству Грубера (він наполягав на відданні честі) й трьох офіцерів, котрим інкримінувалося зберігання «зайвої» зброї⁶⁴.

«Вважаю, що моя подальша діяльність на Чорному морі, так само, як і діяльність начальника мого штабу, більше не може бути корисною, і для

блага Вітчизни необхідно негайно призначити нового командуючого флотом та нового начальника штабу», – увечері 6 (19) червня конфіденційно переконував міністра-голову О.Колчак. Зі свого боку М.Смирнов доповів про інцидент тієї доби «нагору», запропонувавши для виходу зі скрути викликати свого безпосереднього шефа до столиці, та вмотивував це загрозою ескалації конфлікту.

Як зазначав флаг-капітан морського штабу верховного головнокомандувача О.Бубнов (приятель О.Колчака, пізніше – начальник військово-морського управління ставки), він, коли йому не пощастило екстрено розшукати О.Керенського, власноруч склав розпорядження за міністра. Ніяк не зваживши на те, що неадекватний репресивний радикалізм не підтримала абсолютна більшість судових і полкових комітетів, Тимчасовий уряд 7 (20) червня у різкому тоні офіційно звелів «адміралові Колчаку та капітанові Смирнову, котрі допустили явний бунт, негайно виїхати до Петрограда для особистої доповіді» (передавши командування флотом В.Лукіну заради відновлення «на Чорному морі порядку») й на докір нагадав чорноморцям, що їх флот «шанувався всією країною як флот свободи і революції»⁶⁵.

Цікаво, що саме 6 (19) червня О.Колчак просив верховне головнокомандування повернути до Севастополя «частину делегації, яка перебуває у Петрограді на чолі з Баткіним, а також частину делегації, яка перебуває на фронті»⁶⁶, фактично визнавши, що хибно розпорошив потенціал тих, кого йому тепер не вистачало, щоб запобігти крахові... Натомість преса продовжувала висвітлювати досягнення чорноморців: вдалося знищити ще три сотні моторок та вітрильників допоміжних сил османської армії, зруйнувати споруди й сховища кількох портів і придушити берегові батареї, що чинили опір⁶⁷.

«Закликаю офіцерів, аби уникнути можливих ексцесів, добровільно підкоритися вимогам команд та віддати їм усю зброю. Віддаю і я свою георгіївську шаблю, заслужену мною в обороні Порт-Артура. У завданні мені та офіцерам образ не вважаю за можливе звинуватити доручений мені Чорноморський флот, оскільки знаю, що злочинну поведінку нав'язано заїжджими агітаторами. Залишатися на посту командувача флоту вважаю шкідливим і з цілковитим спокоєм чекаю на рішення уряду», – так прощався з Кримом О.Колчак у наказі, доведеному до підрозділів та розтиражованому газетою «Утро России» 9 (22) червня. Здобутий на російсько-японській війні 1904–1905 рр. клинок із золотою рукояткою й георгіївською китицею він жбурнув за борт⁶⁸.

Швидко передавши свої повноваження контр-адміралу В.Лукіну, колишній комфлоту ввечері 7 (20) червня 1917 р. відбув зі М.Смирновим, чий обов'язки почав виконувати капітан першого рангу О.Зарін⁶⁹. На севастопольському вокзалі їх проводжали віце-адмірал С.Васильківський і чимало моряків⁷⁰.

Із пошани до О.Колчака офіцерські каюти незабаром прикрасили його портрети. В особистій кореспонденції він підбив персональний чорноморський баланс: «Досі мені вдалося протягом 3-х місяців утримати флот від ганебного руйнування й створити йому ім'я частини, котра зберегла відому дисципліну та організацію [...] За 11 місяців мого командування я виконав головне завдання – здійснив повне панування на морі, ліквідувавши діяльність навіть ворожих підводних човнів»⁷¹.

У ніч на 8 (21) червня В.Лукін доповів О.Керенському, що севастопольські «делегатські збори» повністю підкорилися вимогам: «1) негайно повернути всім офіцерам зброю, яка є приватною власністю, тобто холодну й вогнепальну неказенного зразка; 2) припинити обшуки та арешти, про всіх підозрюваних повідомляти Центральному комітетові; 3) негайно виконати розпорядження командувача, котрий працює за участю комісії, обраної делегатськими зборами»⁷². Не минуло й доби, як надійшла відповідь: «Радий переконатися, що у Чорноморському флоті, котрий був завжди оплотом свободи і революції, узяли гору розум та вірне усвідомлення революційного, громадянського й військового обов'язку. Комісія для розслідування виїздить. Про день прибуття її до Севастополя буде повідомлено додатково. Морський міністр Керенський». Наступного дня К.Любі через «чорноморську делегацію» оптимістично запевнив, що «у Севастополі цілковитий спокій» і що набір добровольців до маршових батальйонів триватиме. Відтак за дві доби його було включено до Всеросійського центрального комітету з організації добровільної революційної армії⁷³.

Надзвичайна комісія під керівництвом О.Зарудного (майбутнього міністра юстиції, колишнього адвоката П.Шмідта на суді над «очаковцями»), до якої було включено також ветерана революційного руху К.Брешко-Брешковську, її товариша по партії есерів І.Бунакова-Фундаминського й члена виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, соціал-демократа М.Борисова, не забарилася з'ясувати «факти насильницького позбавлення офіцерів зброї, вимоги усунення командувача флоту, відвертих закликів до насильства над представниками влади та зокрема відмови команди міноносця «Жаркий» виконувати бойові накази й усунення командою ескадреного міноносця «Керчь» свого командира»⁷⁴.

Обстеживши чорноморські судна і берегові частини, 26 червня (9 липня) О.Зарудний на зборах у Севастополі уточнив, що його комісія не слідча й не каральна, а ознайомлювальна. Зроблені ж нею прискіпливі висновки виявили як першопричини «виникнення непорозумінь» антидемократичні явища: «Після перевороту все залишилося по-старому, у тому сенсі, що ніхто з офіцерів не був увільненим, хоча між ними багато прихильників старого ладу, котрі налаштовували команди проти себе своїм ставленням». Іншими негативними факторами було визнано відсутність зближення між офіцерами та матросами, недовірливе ставлення до ЦВК, агітація балтійців, що приїздили до Севастополя, а також поголоска (спростована як абсурд), що офіцери гуртуються у контрреволюційну спілку (насправді, з'ясувалося, що обструкція зачепила саме тих, котрі, за рекомендацією О.Керенського, намагалися на рівних спілкуватися з підлеглими)⁷⁵.

Угамувавши надміру збурених чорноморців, О.Зарудний заспокоїливо відвідував перед Тимчасовим урядом у Петрограді. Після бесіди з О.Колчаком він лояльно характеризував його як постраждалого від бешкетників, підігрітих «анархо-більшовицькими» настроями⁷⁶. Запрошений на урядове засідання до столичного Маріїнського палацу віце-адмірал констатував, що збройні сили розбещено, та обґрунтував альтернативу – укласти мир або здолати пацифізм, узаконивши страти як засіб дисциплінування вояцтва⁷⁷.

Культивувалася «рятівна» думка про ймовірність вручення державних важелів авторитетному морякові із Севастополя. «Нехай князь Львов поступиться місцем голови у Кабінеті адміралові Колчаку. Це буде міністерство перемоги. Колчак здатен грізно піднести російську зброю над

головою німця, і скінчиться війна. Прийде довгоочікуваний мир», – виразно задекларувала «Маленькая газета» 10 (23) червня 1917 р. А П.Мілюков розпочав законспіровані переговори про встановлення в Росії диктатури О.Колчака – свого сподвижника по омріяному проекту десантування на Босфорі⁷⁸.

Пізніше, восени 1918 р., вельми далеко від Петрограда – аж у Сибіру – колишній комфлоту стане міністром так званого Тимчасового всеросійського уряду, погодиться на регалії повного адмірала та диктаторське звання верховного правителя Росії. Після закінчення світової війни він продовжив на антикомуністичній платформі вкрай криваву громадянську бійню – несамоовиту, злу, безжальну, в якій і загинув, будучи розстріляним у позасудовому порядку...

Улітку ж 1917 р. «верхи» відіслали його за океан: 28 червня (11 липня) Тимчасовий уряд відрядив «до Америки, на задоволення прохання уряду Північно-Американських Сполучених Штатів для надання флотові республіки даних досвіду ведення морської війни спеціальну морську місію у складі віце-адмірала Колчака і трьох офіцерів». Серед тих, хто завізував дане рішення, був і О.Зарудний (у Петрограді він запевняв О.Колчака, що прикрість, котра спровокувала його відставку, це «плід німецької агентури», прохав повернутися до чорноморців, розраховувати на «більшість кращих елементів», та все таки віце-адмірал не подарував завданої йому на флоті кривди)⁷⁹.

Після розгрому липневого петроградського повстання, спровокованого більшовиками проти уряду Г.Львова, останнього як лідера замінив О.Керенський. У ролі «міністра-президента» (як сам себе назвав)⁸⁰ він, за сумісництвом військовий і морський міністр, «беручи до уваги жаль, висловлений командами Чорноморського флоту щодо допущених в їх середовищі безпорядків», поблажливо задовольнився сентенцією про потребу «самозреченого подвигу» за безперечної покори владі «військових начальників»⁸¹. Таким чином необачно зігнував струс доти непохитної системи флоту, а її подальша деградація вщерть розвіяла ілюзорні сподівання на реалізацію погодженого в колі Антанти мандата на гегемонію над обширним регіоном європейсько-азійського порубіжжя. Менше, ніж за півроку, уже піднявшись на висоти верховного головнокомандування, О.Керенський з воєнної й політичної арени канув у розбурхану каламуть хаосу...

¹ Смирнов М.И. Адмирал А.В.Колчак во время революции в Черноморском флоте // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г. – Москва, 1991. – С. 78. Штабній структурі ВМС Росії присвячено спеціальні статті: Козлов Д.Ю. «Центр тяжести оперативной работы должен лежать в Морском штабе его величества...» // Военно-исторический журнал (далі – ВИЖ). – 2005. – №12. – С.35–40; Его же. Штабы морских сил (флотов) накануне и в годы Первой мировой войны: опыт организационного строительства и функционирования. 1908–1917 гг. // Там же. – 2006. – №7. – С.34–40.

² Катков Г.М. Февральская революция. – Москва, 2006. – С.356–358; Мельгунов С.П. Мартовские дни 1917 года. – Москва, 2006. – С.229–234; Данилов Ю.Н. Великий князь Николай Николаевич. – Москва, 2007. – С.356–358.

³ Бубнов А.Д. К истории действий русского флота в мировую войну // Зарубежный морской сборник. – 1931. – №13. – С.15; Его же. В царской ставке. – Москва, 2008. – С.189, 219; Дроков С.В. Александр Васильевич Колчак // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1991. – №1. – С.50–56; Смирнов А.В. Адмирал Колчак // Звезда. – 1994. – №4. – С.130; Верховный правитель России: Документы и материалы след-

ственного дела адмирала А.В.Колчака. – Москва, 2003. – С.19–24; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – Москва, 2003. – С.313–314; *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Адмирал Колчак. – Москва, 2007. – С.166–167.

⁴ Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). – Москва, 1925. – С.24; *Хесин С.С.* Русский флот накануне Октября (положение, численность, состав) // Исторические записки (далі – ИЗ). – 1968. – Т.81. – С.91. Пор.: «Станом на 13 квітня 1917 р. флот мав 1556 офіцерів, 526 кондукторів, 35 487 рядових» (Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С.141); «Особовий склад флоту із сухопутними військами, що входили до нього (27 787 чол.), становив 75 522 чол.» (Там же. – С.143).

⁵ *Широкоград А.Б.* Черноморский флот в трёх войнах и трёх революциях. – Москва, 2007. – С.167.

⁶ *Гурко В.М.* Царь и царица. – Москва, 2008. – С.128–129.

⁷ *Богданов К.А.* Адмирал Колчак. – Санкт-Петербург, 1993. – С.89, 292.

⁸ *Смирнов М.И.* Указ. соч. – С.80–81.

⁹ *Жуков В.К.* Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. – Москва; Ленинград, 1931. – С.16–20; *Семин Г.И.* Севастополь. – Москва, 1955. – С.308–309; *Рерберг Ф.П.* Вице-адмирал Колчак на Черноморском флоте // ВИЖ. – 2008. – №11. – С.57.

¹⁰ Цит. за: *Гончаренко О.Г.* Последние битвы императорского флота. – Москва, 2008. – С. 104.

¹¹ *Милюков П.Н.* Почему и зачем мы воюем? (Война, её происхождение, цели и последствия). – Петроград, 1917; От Временного правительства // Русский инвазид (далі – РИ). – 1917. – 7.03; *Р.* Делегация из Севастополя // Там же. – 17.03; Новый порядок назначения на высшие командные посты // Речь. – 1917. – 5.IV; *Первые шаги* // Морской сборник (далі – МС). – 1917. – №3. – С.V–VI; *Егоров Н.* Борьба за советскую власть на Дунае и Измаильский район в феврале – октябре 1917 года // Красная Бессарабия. – 1928. – №1. – С.93–96; *Истрати Е.Н.* Демократическое движение за мир на Румынском фронте в 1917 году. – Кишинёв, 1973. – С.15, 18–20, 127; *Громов К., Боголепов С.* Примечания // Минувшее. – Москва, 1990. – С.170–171; *Смирнов М.И.* Указ. соч. – С.78–84; *Боханов А.Н.* Александр Иванович Гучков // Исторические силуэты. – Москва, 1991. – С.68, 93–96; *Его же.* Александр Иванович Гучков // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – Москва, 1991. – С.80–104; *Думова Н.Г.* Павел Николаевич Милюков // Там же. – С.208–209; Александр Иванович Гучков рассказывает...// ВИ. – 1991. – №9/10. – С.203; *Сенин А.С.* Александр Иванович Гучков // Там же. – 1993. – №7. – С.69–88; *Плотников И.Ф.* Александр Васильевич Колчак: Жизнь и деятельность. – Ростов-на-Дону, 1998. – С.78–84; *Сокольский Ю.М.* Цари и министры. – Санкт-Петербург, 2002. – С.413–429; *Залесский К.А.* Указ. соч. – С.109–110; *Евдокимов С.В.* Воспоминания контр-адмирала // ВИЖ. – 2006. – №8. – С.71; *Крестьянников В.В.* Офицеры Черноморского флота – Георгиевские кавалеры Первой мировой войны // Севастополь: Лит.-ист. альманах (Севастополь). – 2007. – №29. – С.205; Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 гг. – Симферополь, 2007. – С.5–31; *Широкоград А.Б.* Указ. соч. – С.168; *Бубнов А.Д.* В царской ставке. – С.203–236.

¹² *Похилевич Д.Л.* Чорноморська фльота 1917 р. // Архів Радянської України. – 1932. – №4/5. – С.14–15.

¹³ *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – Москва, 1988. – С.145.

¹⁴ Конференция союзников в Петрограде в 1917 г. // Красный архив. – 1927. – Т.20. – С.46; *Игнатьев А.В.* Внешняя политика Временного правительства. – Москва, 1974. – С.152–153.

¹⁵ Кто они? // Маленькая газета. – 1917. – 5.III.

¹⁶ *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.15–16, 38–43.

¹⁷ *Шавров А.* Превратности жизни адмирала Колчака // МС. – 1990. – №9. – С.84–86.

¹⁸ *Верховский А.И.* Россия на Голгофе (Из походного дневника 1914–1918 гг.) // ВИЖ. – 1993. – №4. – С.39.

- ¹⁹ Дыков И.Г. Румчерод и борьба за установление Советской власти на Румынском фронте // ИЗ. – 1956. – Т.57. – С.4–5.
- ²⁰ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С. 119; Український національно-визвольний рух: березень – листопад 1917 р. – К., 2003. – С.338, 344, 956–957.
- ²¹ Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // Хроніка-2000 – К., 2000. – Вип.34. – С.246–247.
- ²² Дописи // Нова Рада. – 1917. – 18.V.
- ²³ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.7/8. – С.24.
- ²⁴ Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського народного союзу на 1998. – Парсиппані; Нью-Йорк, 1998. – С.147; Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С.64; Савченко Г. Український рух у гарнізонах російської армії Кримського півострова у 1917 р. // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С.172, 194.
- ²⁵ Савченко Г. Указ. праця. – С.194.
- ²⁶ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р.
- ²⁷ Колчак А.В. Сообщение в Офицерском союзе Черноморского флота и Собрании делегатов армии, флота и рабочих в Севастополе // Звезда. – 1994. – №4. – С.135–136.
- ²⁸ Шавров А. Указ. соч. – С.86–87.
- ²⁹ Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. – Москва, 1994. – С.302.
- ³⁰ Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.19–20.
- ³¹ Смирнов М.И. Указ. соч. – С.86.
- ³² Жуков В.К. Указ. соч. – С.38–43.
- ³³ Семин Г.И. Указ. соч. – С.247, 314–316; Петлицын С.Л. Корабли революции. – Одесса, 1984. – С.62; Мельников Р.М. Броненосец «Потёмкин». – Ленинград, 1981. – С.252; Его же. Крейсер «Очаков». – Ленинград, 1986. – С.244; Чикин А.М. Севастополь – летопись времён: 1773–2003. – Севастополь, 2003. – С.125; Бабкин М.А. Участие духовенства в революционных торжествах // Вестник Московского университета: Серия 8 (История). – 2006. – №1. – С.70–90; Гончаренко О.Г. Указ. соч. – С.107–109.
- ³⁴ Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – Санкт-Петербург, 2004. – С.20, 398.
- ³⁵ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Чёрном море // Флот в первой мировой войне. – Москва, 1964. – Т.1. – С.526–527; Лорей Г. Указ. соч. – С.400; Крестьянников В.В. Указ. соч. – С.203; Заблоцкий В.П., Левицкий В.А. Первые «Новики» Черноморского флота: Эсминцы типа «Дерзкий» // Морская кампания. – 2008. – №8. – С.55. За раніше введеними до наукового обігу даними, Чорноморський флот під командуванням О.Колчака від липня 1916 р. до червня 1917 р. перед Босфором виставив до 3,5 тис. мін (Петров М.А. Морская оборона берегов в опыте последних войн России. – Ленинград, 1927. – С.197; Доценко В.Д. Балтийский и Черноморский флоты в первой мировой войне // МС. – 1994. – №9. – С.42). Віднедавна можна знайти й інші цифри: «3 листопада 1916 р. по червень 1917 р. за наказом О.Колчака поблизу Босфорських укріплень Туреччини було поставлено більше 5 тис. мін, на яких підірвалося 6 ворожих підводних човнів» (Крупина В.О. Колчак Олександр Васильович // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т.4. – С.465; див. також: Учёный и диктатор // История России в портретах. – Смоленск; Брянск, 1996. – Т.2. – С.98). Це надто відрізняється від опублікованих відомостей про значно меншу кількість (340 мін) у листопаді – грудні 1916 р. та 1160 – до середини 1917 р. Отже, із листопада 1916 р. по червень 1917 р. не «більше 5 тис.», а 1,5 тис. 6 субмарин у Першій світовій війні на Чорному морі загинули сумарно з протилежних сторін: «Морж» – 1917 р., німецькі UC-13 – у 1915 р. (тобто в усякому разі до командування тут О.Колчака), UC-15, UB-7, UB-45,

УВ-46 – у 1916 р., причому тільки останній човен, дійсно, зник неподалік від Босфору; інші загинули на великій відстані від протоки й не завжди на мінах. Принаймні щодо деяких із них просто не встановлено причин загибелі (див.: *Шерешков О.С.* Неизвестная война на Чёрном море 1914–1917 гг. – Л., 1999. – С.21–27; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.385; *Усенко П.Г.* З історії Великої війни 1914–1917 рр. на Чорному морі // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.79, 83–84).

³⁶ Обзор военных действий // Всероссийский земский союз: Бюллетень комитета Юго-Западного фронта: На правах рукописи. – 1916. – №41. – С.2; Приказ начальника морского штаба верховного главнокомандующего. – Б.м., 1916. – 7.XII. – №456; Русские официальные сообщения о войне // МС. – 1917. – №4. – С.135–138; *Новицкий В.* Очерки мировой войны на море // Там же. – 1917. – №5/6. – С.172; *Крестьянников В.В.* Указ. соч. – С.189, 201–202, 208.

³⁷ *Шавров А.* Указ. соч. – С.85.

³⁸ *Новицкий В.* Указ. соч. – С.171–172; *Иванов П.Н.* Крылья над морем. – Москва, 1972. – С.9; *Дорохов А.* Рождение авиации южных морей (Из истории ВВС Черноморского флота) // МС. – 1981. – №8. – С.56; *Герасимов В.Л.* Создание нового рода сил флота // ВИЖ. – 2002. – №12. – С.70; *Его же.* Создание системы подготовки авиационных кадров флота в годы первой мировой войны // Там же. – 2003. – №7. – С.32–37; *Алтабаева Е.Б.* Смутное время: Севастополь в 1917–1920 гг. – Севастополь, 2004. – С.31–32.

³⁹ Приказ начальника морского штаба... – 1916. – 13.XI. – №388; 31.XII. – №484; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.534–536, 540–544; *Апальков Ю.В.* Российский императорский флот 1914–1917 гг. // Морская коллекция: Приложение к журналу «Моделист-конструктор». – 1998. – №4. – С.20; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920). – Севастополь, 2003. – С.74; *Герасимов В.Л.* Авианесущие корабли русского военного флота // ВИЖ. – 2004. – №2. – С.30–32; *Его же.* «Сформировать в Балтийском и Черноморском флоте по одной воздушной дивизии» // Исторический архив. – 2004. – №3. – С.103, 108; *Рохмистров В.Г.* Авиация великой войны. – Москва, 2004. – С.655; *Ширококорд А.Б.* Указ. соч. – С.170; *Чикин А.М.* Севастополь. – Севастополь, 2008. – С.182–183.

⁴⁰ Русско-американское сближение // Речь. – 1917. – 11.IV; *Игнатьев А.В.* Указ. соч. – С.153; *Алексеев М.* Военная разведка России: Первая мировая война. – Москва, 2001. – Кн.3. – Ч.2. – С.342, 372.

⁴¹ Русские официальные сообщения о войне // МС. – №5/6. – С.112–116, 127; №7. – С.89–90; *Новицкий В.* Указ. соч. – С.183.

⁴² *Бубнов А.Д.* К истории действий русского флота... – С.22; *Чернушевич А.М.* На Дунайских гирлах // Морские записки. – 1943. – №5. – С.156–159; *Брусилов А.А.* Мои воспоминания. – Москва, 1963. – С.275–278; *Крестьянников В.В.* Указ. соч. – С.180, 183, 208–209.

⁴³ Підрах. за: *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.521–525.

⁴⁴ *Крестьянников В.В.* Указ. соч. – С.210.

⁴⁵ *Золотарёв В.А., Козлов И.А.* Три столетия российского флота, 1914–1941. – Москва; Санкт-Петербург, 2004. – С.109; *Монастырёв Н.А.* На «Морже» // Бизертинский морской сборник. – Москва, 2003. – С.39–45; *Стрельбицкий К.* Примечания // Там же. – С.46; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.400–401; *Алексеев И.В., Гончаров А.С., Заблоцкий В.П.* Подводные лодки типа «Морж» // Морская кампания. – 2006. – №3. – С.29–31, 38–39.

⁴⁶ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.545–547; *Лукин В.К.* Значение флота на Чёрном море (По пережитому в войне 1914–1918 гг.) // Красный флот. – 1922. – №2. – С.46.

⁴⁷ Революция в Петрограде // МС. – 1917. – №8. – С.68; *Юрковский Н.К.* Революционный эсминец «Керчь» // Судостроение. – 1978. – №11. – С.55–58; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Эскадренный миноносец «Новик». – Ленинград, 1981. – С.117–118; *Зубов Б.Н.* Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград, 1990. – С.360.

⁴⁸ Широкоград А.Б. Чудо-оружие Российской империи. – Москва, 2005. – С.364.

⁴⁹ Широкоград А.Б. Черноморский флот... – С.172–173.

⁵⁰ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января – 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции, издаваемый И.В.Гессеном. – Берлин, 1923. – Т.10. – С.204; Кришевский Н. В Крыму (1916–1918 гг.) // Там же. – 1924. – Т.13. – С.73.

⁵¹ Бубнов А.Д. В царской ставке. – С.197–202; Квашнин-Самарин Е. Операция наступления Черноморским флотом на Босфор (Докладная записка, поданная начальнику Морского генерального штаба 4 сентября 1915 г.) // Зарубежный морской сборник. – 1929. – №6. – С.31–42; Данилов Ю.Н. Письмо в редакцию // Там же. – 1931. – №13. – С.24–35; Калачов В. Стратегическая оценка возможностей блокады Босфора Черноморским флотом и десантной операции в его окрестностях в войну 1914–1918 гг. // МС. – 1926. – №7. – С.27–45; Сорокин А.И., Краснов В.Н. Корабли проходят испытания. – Ленинград, 1985. – С.99; Шигин В.В. Босфорская операция осталась на бумаге // ВИЖ. – 1995. – №1. – С.60–66; Айрапетов О.Р. На восточном направлении: Судьба Босфорской экспедиции в правление Николая II // Последняя война императорской России. – Москва, 2002. – С.243–252.

⁵² Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.19–25.

⁵³ Жуков В.К. Указ. соч. – С.46–56; Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.27–30.

⁵⁴ Мельников Р.М. Крейсер «Очаков». – С.242; Рерберг Ф.П. Указ. соч. // ВИЖ. – 2008. – №12. – С.59, 64.

⁵⁵ Кришевский Н. Указ. соч. – С.75–88.

⁵⁶ Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.23–24.

⁵⁷ Христич Я. Українські Зелені свята у Севастополі (Спогад учасника) // Дороговказ (Торонто). – 1969. – Ч.24. – С.10.

⁵⁸ Кришевский Н. Указ. соч. – С.91–94.

⁵⁹ А.Ф.Керенский на Чёрном море // РИ. – 1917. – 19.V; Морской Н. Кто такой Колчак? – К., 1919. – С.5–6; Платонов А.П. Черноморский флот в революции 1917 г. и адмирал Колчак. – Ленинград, 1925. – С.77–95; Его же. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте. – Севастополь, 1932. – С.35–45; Тарпан Г. Боевые страницы Черноморского флота. – Москва; Ленинград, 1929. – С.21–29; Жуков В.К. Указ. соч. – С.56–60; Сьомін Г.Л. Революційний Севастополь. – К., 1958. – С.134; Верховский А.И. На трудном перевале. – Москва, 1959. – С.159–253.

⁶⁰ Протоколы допроса... – С.231–232; Квакин М.В. Между белыми и красными: Русская интеллигенция 1920–1930 гг. в поисках третьего пути. – Москва, 2006. – С.343.

⁶¹ Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.29.

⁶² Спирин Л.М. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. – Москва, 1987. – С.230.

⁶³ Смирнов М.И. Указ. соч. – С.82.

⁶⁴ Жуков В.К. Указ. соч. – С.63–65; Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.29.

⁶⁵ Бубнов А.Д. В царской ставке. – С.239–241; Косенко О.Н., Козлов Д.Ю. Вице-адмирал А.В.Колчак: «Считаю, что моя дальнейшая деятельность в Чёрном море ... не может быть полезна» // ВИЖ. – 2008. – №1. – С.24–25.

⁶⁶ Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.29.

⁶⁷ О событиях в Севастополе // РИ. – 1917. – 9.VI; Севастопольские события и адмирал Колчак // Там же. – 10.VI; Морские вести // Современное слово. – 1917. – 7.VI; Набег на турецкое побережье // Война и мир. – 1917. – 8.VI; События в Севастополе // Там же. – 9.VI; Новицкий В. Указ. соч. // МС. – 1917. – №7. – С.142.

⁶⁸ Протоколы допроса... – С.233; Жуков В.К. Указ. соч. – С.66; Громов К., Боголепов С. Указ. соч. – С.171–172; Рерберг Ф.П. Указ. соч. // ВИЖ. – 2008. – №12. – С.64.

⁶⁹ Черноморский флот России. – С.149–151; Штаб российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С.30; Косенко О.Н., Козлов Д.Ю. Указ. соч. – С.25–26.

⁷⁰ Смирнов М.И. Указ. соч. – С.93.

⁷¹ Павров А. Указ. соч. – С.88.

⁷² События в Севастополе // Современное слово. – 1917. – 9.VI.

⁷³ К событиям в Севастополе // Там же. – 10.VI; В Черноморском флоте // Там же. – 10.VI; Крестьянников В.В. Указ. соч. – С.190.

⁷⁴ Черноморский флот // Южная мысль. – 1917. – 29.VII; Сьомін Г.І. Указ. праця. – С.134–135. Волков С.В. Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. – Санкт-Петербург; Москва, 2002. – С.74; Крестьянников В.В. Указ. соч. – С.178. Про О.Колчака докл.: Геронимус А.И. Помощь Соединённых Штатов Америки Колчаку // ИЗ. – 1949. – Т.29. – С.33–47; Иоффе Г.З. Колчаковская авантюра и её крах. – Москва, 1983; Князев В.В. «Жизнь для всех и смерть за всех». – Тюмень; Кирово-Чепецк, 1991. – С.8–11; Колчак Александр Васильевич – последние дни жизни. – Барнаул, 1991; Адмирал Александр Васильевич Колчак. – Москва, 1992; «Земли Санникова не существует», – заявил лейтенант А.Колчак на учёном совете Императорского русского географического общества в январе 1906 г. // МС. – 2000. – №6. – С.82–86; Плотников И.Ф. Александр Васильевич Колчак: Исследователь, адмирал, верховный правитель России. – Москва, 2003; Восточный фронт адмирала Колчака. – Москва, 2004; Мельгунов С.П. Трагедия адмирала Колчака. – Москва, 2004; Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грабовский В.Ю. «Должен признать ... что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние» // ВИЖ. – 2006. – №2. – С.28–36; Флеминг П. Судьба адмирала Колчака: 1917–1920. – Москва, 2006; Усенко П.Г. Воєнні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. – К., 2007. – С.34–55.

⁷⁵ Жуков В.К. Указ. соч. – С.68–69; Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.6; Сьомін Г.І. Указ. праця. – С.134–135; Хесин С.С. Октябрьская революция и флот. – Москва, 1971. – С.309.

⁷⁶ Спирин Л.М. Указ. соч. – С.177.

⁷⁷ Смирнов М.И. Указ. соч. – С.93–94; Журналы заседаний Временного правительства. – Москва, 2002. – Т.2. – С.251; Верховный правитель России. – С.51.

⁷⁸ Думова Н.Г. Кадетская партия... – С.171–172.

⁷⁹ Протоколы допроса... – С.236, 242; Журналы заседаний... – С.458.

⁸⁰ Керенский А.Ф. Россия в поворотный момент истории. – Москва, 2006. – С.284.

⁸¹ Приказ по флоту и морскому ведомству // Война и мир. – 1917. – 28.VII.

This article is devoted to events at the Theater of the Black Sea in the First World War after the autocracy falling in Russia. It was made the role of Navy Commander A.Kolchak clear in combat operations at the Black Sea and also the processes, that led to his resignation in the summer of 1917.